

İnançlar Bağlamında Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri

*Turkish-Persian Relations Within the Context of Beliefs
from Past to Present*

Ahmet ALTUNGÖK*

Özet

Türkler ve İranlılar üç bin yıl süren, uzun soluklu bir komşuluk ilişkisine sahiptirler. İslam sonrası döneme kadar Türklerin batı komşuları olan İranlılar; Anadolu'ya gerçekleşen Oğuz ve Türkmen akınlarından sonra Türklerin aynı zamanda doğu komşuları olmuşlardır. Tarih boyunca sosyal ve kültürel açıdan birbirinden en çok etkilenen iki toplum Türkler ve İranlılardır. Özellikle inanç bağlamında Türkler ve İranlılar arasında yoğun etkileşimler gerçekleşmiştir. Bundan dolayı her iki toplumda da inanç noktasında büyük benzerlikler görülmektedir. Bu inanç benzerliği her iki toplumun sosyal yaşamlarına ve kültürel özelliklerine yansımıştır. Bundan dolayı Türkler ve İranlılar arasında kültürel açıdan büyük benzerlikler bulunmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Antik İran, Eski Türkler, İnançlar, İslam sonrası inançlar.

* Yrd. Doç. Dr; Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Anabilim Dalı: ahmet.altungok@bilecik.edu.tr

"30/50 Milyar Dolar Ticaret Hacmi için Fırsatlar" ana teması ile 16-18 Kasım, 2016 tarihinde TASAM, İPIS (İran Dışişleri Bakanlığı Politik ve Uluslararası Araştırma Merkezi), Van Valiliği ve DAKA (Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı) işbirliği ile Van'da düzenlenmesi düşünülen 3. Türkiye - İran Forumuna davetli konuşmacı olarak çağrılmam üzerine hazırlamış olduğum bu konuşma metni, programın iptal edilmesi üzerine makale olarak değerlendirilmiştir.

Abstract

Turks and Persians have had long-termed neighborhood relations for three thousand years. Persians, the western neighbors of Turks until the period after Islam became the southern neighbors of them following the invasions of Anatolia by Oghuz and Turcoman. They influenced each other deeply throughout history. They have been in interaction with Turks especially within the concept of belief. Therefore it can be observed that there are similarities between Turks and Persians in this field. This belief similarity has reflected social life and cultural characteristics of both societies. Thus there are many similarities between Turks and Persians in cultural aspects.

Key Words: Ancient Persia, Old Turks, Beliefs, Beliefs after Islam.

İslam Öncesi Dönemle Alakalı İnançlar

Türkler ve İranlılar tarihin iki tek tanrıcı toplumlarıdır. Her iki toplum da inanç bakımından tek tanrıya inanmışlardır. İslam öncesi dönemde Türkler tanrıyı tek olarak bilmişlerdir¹. Aynı şekilde İranlılarda da tek tanrı inancı mevcuttur². Genel anlamda Asya toplumlarının genelinde tek tanrı inancının varlığına rastlanmaktadır. Tek tanrı inancı Asya toplumlarında göktanrı kültü şeklinde ortaya çıkmıştır. Tanrı'nın tek olduğu, gökte olduğu³ ve peygamberleri vasıtasıyla insanlığa hitap ettiği düşüncesine ait motifler birçok Asya toplumunda karşımıza çıkmaktadır. İbn Fadlan, gayr-i Müslim Türklerin

1 Tanyu 1980; 11, 15, 16vd; Ergin 2012; s. 2; Roux 1991; s. 111. Bazı tarihçiler Gök-Tanrı (Kök-Tengri) kavramından yola çıkarak gökyüzündeki maviliğin, Türkler tarafından tanrı olarak algılandığı sonucuna ulaşmış olmaları doğru olmayan bir yaklaşım tarzı gibi görünmektedir. Bkz. Roux; aynı yer. Zira İslam öncesi dönem Eski Türklerle ilgili kıymetli bilgilere ulaşmış olduğumuz Orhun yazıtlarında Gök-Tanrı (Kök-Tengri) şeklinde sadece bir ifade yer almaktadır. Bunun yanında bazı Uygur metinlerinde Kök-Tengri şeklinde ifadelere de rastlanmıştır. Bkz. Dıvıçioğlu 2000; s. 47, 48, 49. Bunun yanında Orhun abidelerinde Tek-Tengri şeklindeki ibare daha fazla yer almaktadır. Bkz. Ergin 2012; aynı yer. Ayrıca bkz. Turan 1999; 41. Tengri sözcüğünün semâ (gök) veya "ulûhî semâ" (tanrısal gökyüzü) anlamında kullandığına dönük ifadeler için bkz. Barthold 2006; s. 10.

2 Altungök 2015: s. 17, 18, 19.

3 Kur'an'da da Allah tarafından peygamberlere indirilen ayetler inzal kavramıyla ifade edilmiştir. İnzal indirmek anlamına gelir. Ayetlerin Allah tarafından indirilmesi, inzal edilmesi olayı insanların zihninde yaratıcının gökte olduğu izlenimini ortaya çıkarmıştır. İnzal kavramının geçtiği bazı ayetler için bkz. Ali İmran-7, Nisa-105, Mâide-67.

haksızlığa uğradıkları zaman başlarını gökyüzüne kaldırarak "tek Tengri" dediklerini ve kullandıkları *tek* sözcüğünün Arapça "vahid", *Tengri*'nin de "Allah" demek olduğunu ifade etmektedir⁴. Bu ifade Türklerin İslam öncesi dönemde Allah'ın varlığına ve birliğine inandıklarına dönük canlı bir tanığın ifadesi olması açısından önemlidir. Tek tanrıcılık olayının İslami literatürdeki karşılığı *haniflik*dir. Haniflik olayı tek tanrı inancını ifade eden bir kavramdır ve Kur'an'da Hz. İbrahim (as) için kullanılmıştır. Hz. İbrahim (as) tek tanrı inancının Ortadoğu coğrafyasında yayılması için büyük bir gayret içerisine girmiştir. İslamî literatürde Allah'ın yegane yaratıcı ve sonsuz güç olduğu inancı *tevhit* şeklinde ifade edilmiştir. Tek tanrı inancının Asya toplumlarında yaygınlık kazanmış olması tesadüfü değildir. Herodot'un ifadelerinden anladığımız kadarıyla İskit toplulukları da *Papaios* adını verdikleri bir gök tanrıya inanmışlardır⁵. Antik dönem Mezopotamyalılar da *Anu* adını verdikleri bir gök tanrıya inanmışlardır. Asya'da yaşayan Türk toplulukları da *Tengri*⁶ adını verdikleri göktanrıya inanmışlardır⁷. Yine Herodot'un ifadelerine göre İranlılar da göktanrıya inanmışlardır. Herodot bu durumu kendi ifadesiyle "İranlılar tanrısal gök kubbeye inanırlar" şeklinde ifade etmiştir⁸.

Asya toplumlarında görülen tek tanrı inancı rastlantısal değildir. Batı uygarlıklarının aksine Asya toplumlarında genel olarak tek tanrı inancı görülmektedir⁹. Her ne kadar bu inanç antik dönemlerde bozularak devam etmiş olsa da göktanrı kültürünün varlığının birçok Asya toplumunda görülmesi, bu toplumların ortak bir inançtan beslendiklerini ortaya koymaktadır. Zaten Kur'an'da kendisinden bahsedilen peygamberlerin

4 İbn Fadlan 2012; s. 10. Ayrıca bazı gezginlerin eski Türklerin tek bir tanrıya inandıklarını rivayet etmeleriyle ilgili olarak bkz. Divitçioğlu 2000; s. 49.

5 Herodot 2006; s. 318. Herodot'un verdiği malumatlardan anladığımız kadarıyla İskitlerin de genel anlamda tapınak, sunak ve heykel yapma alışkanlıkları yoktu ve tanrı heykellerine rastlanmaz. Bkz. Aynı yer.

6 Sümerce Dingir'den gelen bu sözcüğün "Gökyüzünün eri" anlamına geldiği ifade edilmektedir. Bkz. Tanyu 1980; 16; Togan 1981; s. 12. Pasifik adalarında yaşayan yerlilerin de bu ismin farklı bir versiyonu olarak Tangarao sözcüğünü kullanmış olmaları da ilginç bir konudur. Bu yerliler evreni Tangarao adını verdikleri bir tanrının yarattığına inanmışlardır. Bkz. Tanyu 1968; 22.

7 Ögel 1979; s. 314.

8 Herodot'a göre Persler "tanrısal gök kubbeye" inanmaktadırlar. Yine kendisinin ifadesine göre Persler tanrıları insan şeklinde resmetmezler; tanrıları resim ve heykel gibi şekillerle ifade edenlere deli gözüyle bakarlardı. Bundan dolayı Herodot; Perslerde heykel, tapınak ve sunak olayının olmadığını ifade etmektedir. Bkz. Herodot 2006; s. 75.

9 İbn Fadlan seyahatnamesinin verdiği malumatlardan anlaşılacağı üzere Rusların da tek tanrıya inandıkları sonucuna ulaşılabilir. Bkz. İbn Fadlan 2012; s. 44.

hepsinin Asya kökenli olması bu duruma verilebilecek en güzel örneği teşkil etmektedir. Asya'daki Türk topluluklarının kendisine *Tengri* dedikleri göktanrıya, İranlılar *Ahura-mazda* adını vermişlerdir¹⁰. Antik dönem İranlılara göre Ahura-mazda tek tanrıdır. İranlılar Ahura-mazda'yı resmetmemişler ve heykellerini yapmamışlardır. Bu da onun görünmezliğini ifade etmektedir. Aynı şekilde göktanrı da Türkler tarafından resmedilmemiş ve heykelleri yapılmamıştır. Buna göre göktanrının gözle görülemeyeceğine olan inanç onun somutlaştırılmasına engel teşkil etmiştir¹¹.

Her iki toplumda da tanrının simgesi veya kiblesi olarak güneş tasavvur edilmiştir. Asya toplumlarının genelinde olduğu gibi İranlılar ve Türkler, tanrıya ibadet ederken onun kiblesi olarak gördükleri güneşe doğru yönelmişlerdir. Bu toplumlar güneşi tanrının kiblesi olarak görmekteydiler. Dolayısıyla eski Türklerin güneşin doğduğu doğu yönünü kutsal olarak saymaları bundan kaynaklanmaktadır. Antik dönem İranlılar Ahura-mazda için günde üç defa *homa* adı verilen bir tür namaz kılarlardı¹². Bu namazı da güneşe dönerek kılmaktaydılar. Güneş doğduğunda doğuya dönerek, gün ortasında güneşe dönerek, gün batımında da batıya doğru dönerek namaz kılınırdı¹³. Bundan dolayı yapılan tapınakların üç penceresi bulunur, bunlar; doğuya, güneye ve batıya bakacak şekilde yapılırdı. Orta Asya Türk toplulukları da birisi gündüz diğeri gece olmak üzere günde iki defa ibadet ederlerdi. Bu ibadet sırasında gündüz güneşe doğru dönerek, gece ise aya doğru dönerek ibadet yapılırdı¹⁴. Eski Türkler de İranlılar gibi ay ve güneşi Allah'ın gökyüzündeki iki büyük ayeti, simgesi ve kiblesi olarak görürlerdi¹⁵.

Bunun yanında her iki toplumun İslam öncesi dönemde Allah'a verdikleri sıfatlar, İslam sonrası dönemdeki Allah inancıyla benzerlikler göstermektedir. Eski Türklerde Gök tanrının beyat (kadim), açu (veli), idi (malik), ogan (kadir), çalap (Mevla) gibi sıfatlara sahip olduğu düşünülmüdü¹⁶. Aynı şekilde İranlıların sahip olduğu Mazdeizm dininde de Ahura-mazda her

10 Sykes 1915; s. 111vd.

11 Kafesoğlu 1980; s. 59, 60.

12 Hansen 2010; s. 149; Menasce 2009; s. 179.

13 Altungök 2015; s. 90.

14 Hun hükümdarının sabah güneşe, akşam ise aya dönerek tazimde bulunduğu rivayet edilmiştir. Bkz. Kafesoğlu 1980; s. 60; Kafesoğlu 1984, s. 289.

15 Ögel 1979; s. 119, 316. Eski Türk metinlerinde geçen kün tengri terkininin "güneşin tanrısı" şeklinde okunması gerektiği üzerinde durulur. Bkz. Tanyu 1980; s. 58.

16 Tanyu 1980; s. 84, 93, 116, 122, 179.

şeyin ilki, sonsuz güç, kudret sahibi, temiz, gücü her şeye yeten şekilde tanımlanmıştır. Aynı şekilde Mazdeizm de Ahura-Mazda için khoda (sahip, malik, rab), aša (kuddüs, temiz) ormosd (bilge, alim) gibi sıfatlar kullanılmıştır¹⁷. Bütün bunlar her iki toplumun İslam öncesi dönemde sahip oldukları inanç sisteminin tevhit düşüncesinden kaynağını aldığını göstermektedir.

Antik dönem İranlılarda ve eski Türklerde tabiat varlıklarının kutsanması olayına rastlanmaktadır¹⁸. Tabiat varlıklarının kutsanması olayı tek tanrıcı disipline sahip toplumların genelinde rastlanan bir durumdur. Nitekim Kur'an'da da tabiat varlıkları kutsanmıştır. Kur'an'ın bazı surelerinde tabiat varlıklarına yemin edildiği görülür¹⁹. Çünkü varlık alemindeki her nesne Allah'ın ayetlerindedir. Bu varlıkların yaratılışında çok çeşitli hikmetler ve öğütler bulunmaktadır. Bundan dolayı Kur'an; insanoglunu bu varlıklar üzerinde düşünmeye, bunların yaratılışındaki hikmetleri çözmeye davet etmektedir. Dolayısıyla tabiattaki varlıklar Allah'ın ayetleri olması hasebiyle kutsal olarak kabul edilmiştir. Aynı şekilde eski İran ve Türk toplumları güneşi, ayı, yıldızları, havayı, suyu, toprağı, ateşi, ağacı, bazı hayvanları kutsal olarak kabul etmişlerdir²⁰. Fakat tabiat varlıklarının kutsanması olayı, zamanla bu toplumlarda totemizme dönüşerek farklı bir formatla varlığını devam ettirmiştir.

Asya'nın bu iki önemli toplumunda antik çağın batılı toplumlarından farklı olarak *kut* ve *kutsal kitap* kavramlarına rastlanmaktadır²¹. Eski Türklerde

17 Tanyu 1980; 192.

18 Eski Türk dini anlayışında tabiat varlıklarının kutsal kabul edilmesi olayı Totemizm ve Şamanizm'le alakalı olarak görülmüş ve bunların Eski Türk dini oldukları şeklinde telakki edilmiştir. Fakat bu alanda çalışan tarihçiler Totemizm ve Şamanizm'in Eski Türk dinleri olmadıklarını savunmuşlardır. Bkz. Tanyu 1980; s. 201; Kafesoğlu 1984; s. 184vd.

19 Tiyn Suresinde incire, zeytine, Tur Dağı'na, Emin Belde'ye (Filistin); Necm suresi 1. ayette yıldız; Kalem suresi 1. ve 2. ayette kaleme; Müddesir suresi 32.-37. ayetleri arasında aya, geceye ve gündüze; Burûc suresinde burçlarla dolu gökyüzüne; Tarık suresi 11 ayette yağmur olayının gerçekleştiği atmosfer katmanına; Asr suresinin 1. ayetinde zamana ve bunları dışında birçok ayette tabiat varlıklarına yemin edilmiştir.

20 İranlıların kutsallarıyla ilgili olarak bkz. Ya'kûbî 1382, I, s. 216; Kafesoğlu 1984, s. 240, 289; İran hükümdarları kendilerine ayın ve güneşin kardeşi unvanını takmışlardır. Bu ifadeler onların yabancı ülke hükümdarlarına gönderdikleri mektuplarda da rastlamak mümkündür. Bkz. Kristensen 1368; s. 357; Durant 1398; s. 121.

21 Türklerde kut inancıyla ilgili olarak bkz. Tanyu 1980; s. 74vd; Kafesoğlu 1987, s. 37vd; Divitçioğlu 2000; s. 44vd; Orhun abidelerinde kut kavramının geçtiği bazı yerler için bkz. Ergin 2002; s. 6, 7, 18, 19, 42, 43, 44, 45, 48, 49, 58, 59. Barthold, Türkçedeki kut kavramını

tanrıdan yetki alındığına dönük inanç *kut* ile ifade edilmiştir. Genel anlamda hükümdarlar milleti toplamak, milleti kondurmak, milletin karnını doyurmak amacıyla Tanrı'dan görev aldıklarına inanmaktaydılar. Tanrıdan kut alma yetkisi ise sadece hükümdarlara mahsustur. Kut olgusu aynı zamanda hükümdarlar için hakimiyetin ve siyasi iktidarın sembolüdür²². Bu inanç sistemi sonucunda ortaya çıkan kut olgusu peygamberlik olayını çağrıştırmaktadır. Dolayısıyla bu durum İsrail oğullarında görülen hükümdar peygamber olayının aynısının eski Türklerde de bulunduğuna işaret etmektedir. Bu çerçevede kendisi aynı zamanda bir hükümdar olan Oğuz Kağan'ın peygamber olabileceği ihtimali üzerinde de durulmuştur. Bu durum peygamberlik olayının eski Türklerde mevcut olduğuna işaret etmektedir. Aynı şekilde peygamberlik ve kutsal kitap kavramı antik dönem İranlılarda da görülmektedir. Eski İran kaynakları Zeraster'in (Zerdüş) Ahura Mazda tarafından gönderilen bir peygamber olduğuna inanırlar ve kendisine *Avesta* adını verdikleri bir kutsal kitap indirdiğine inanırlar²³.

İslam tarihi klasik kaynakları da İranlıların *Budasb* (Buda) ve *Zeraster* adı verilen iki peygambere inandıklarını ve bu peygamberlerin *haniflik* dinini getirdiğini ifade etmektedirler²⁴. İslam kaynakları İranlıların ilk olarak mitolojik dönem İran hükümdarı Tahmûresb döneminde ortaya çıkan Budasb'a (Buda) iman ettiklerini, daha öncesindeyse Hz. İdris peygamberin şeriatına tabi olduklarını ifade ederler. Budasb'ın tek tanrı inancına sahip olduğunu ve kendisinin getirdiği dinin daha sonra bozularak Sabîlik dinine dönüştüğünü ifade ederler²⁵. Bunun ardından antik dönem İran hükümdarı Güştasb döneminde ortaya çıkan Zeraster'in yine tek tanrı inancına dayalı yeni bir kitapla geldiğini rivayet ederler. Bu kaynaklardan öğrendiğimize göre Fars, Mezopotamya, Medya, Azerbaycan coğrafyası üzerinde yaşayan batı

Avrupa'daki majeste kavramıyla aynı görmüştür. Bkz. Barthold 2006; s. 36, 37. Antik dönem İranlıların kutsal kitaplarıyla ilgili olarak bkz. Altungök 2015; s. 86..

22 Bu konuyla ilgili olarak bkz. Salim Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", *Türkler*, c. II, Ankara, 2002, ss. 823-824.

23 Dineveri 1371; s. 50; Mes'ûdî s. 85; Makdisî 1376; s. 506; Hamza el-İsfehânî 1346; s. 33, 37; Se'âlebî, bu kişinin İsrailoğulları peygamberlerinden olan İrmiya (Yeremeya) peygamberin öğrencisi olduğunu iddia etmektedir. Bkz. Se'âlebî 1955; s. 167. Ayrıca farklı bilgiler için bkz. Gerdizî 50, 51; Kazvinî s. 91; Ebû'l-Fidâ s. 76; el-Ömerî s. 21.

24 Ayrıntılı bilgi için Ahmet Altungök (2016), "İslam Tarihi Klasik Kaynaklarında Mitolojik Dönem İran Hükümdarları", *Tarih Okulu Dergisi* (TOD), S. XXVIII, Yıl-9, Aralık, ss-657-696 künyeli çalışmamın ilgili kısımlarına bakılabilir.

25 Buda ile ilgili kısımlar için bkz. Kazvinî, s. 79; İsfehânî 1346; s. 31; Cüzcânî, I, s. 134; Mes'ûdî 2004, s. 120; İbnü'l-Esîr 1370, I, s. 64.

İranlılar Zeraster'in getirmiş olduğu Mazdeizm'e inanmışlar fakat Sistan, Horasan, Harzem, Baktirya, Soğdiyana coğrafyasında yaşayan doğu İranlılar ise Budizm'e bağlı kalmışlardır²⁶. Doğu İran toplumlarıyla beraber Baktirya, Soğdiyana, Horasan ve Sistan toprakları üzerinde yaşayan Kuşan ve Akhun Türklerinin de kimi zamanlar Budizm'i benimsedikleri görülmektedir. Bunun yanında Doğu İran topluluklarıyla komşu olan Türk topluluklarında Manihaizm dini de yaygınlık göstermiştir. Hz. İsa (as) ve Hz. Musa'ya ek olarak Buda ve Zeraster'i de peygamber olarak kabul eden Mani'nin getirmiş olduğu dinin formatı da ilk çıktığı dönemlerde tek tanrı inancına sahiptir²⁷. Bu din de İran sahasını aşarak Orta Asya, Hindistan ve Çin sahasında yayılmıştır. Özellikle Uygur Türkleri arasında Manihaizm büyük bir hızla yayılmıştır²⁸.

Ayrıca her iki toplumda İslam öncesi dönemde ateş ve su kültürünün varlığına rastlamaktayız²⁹. İranlılar ve Türkler dini ayinlerini ateşin etrafında toplanarak gerçekleştirmekteydiler. Her iki toplumda da ateş ve suyun kirletilmesi büyük bir günah olarak kabul edilirdi³⁰. Bundan dolayı ateşe ve suya pis olan hiç bir şey atılmazdı. Antik dönem İranlıların evlerinde mutlaka bir ocak bulunur ve bu ocakta ateş yanardı³¹. Yanan ateş aileyi temsil ederdi. Aynı olay eski Türklerde de mevcuttur³². Türkçede çadıra verilen *otag* sözcüğü içinde ateş yakılan kapalı mekanlara verilen *ot-ak* (odak) terkiibinden gelmektedir³³. İranlılarda ateş kültürünün ortaya çıkması güneşle alakalı olarak ortaya çıkmıştır³⁴. Ateş; güneşin yeryüzündeki temsilcisi olarak kabul edilmiş

26 Altungök 2016; s. 689.

27 Furon 1943; s. 95, 96.

28 Girişmen 1336; s. 51; İzgi 1986; s. 19vd; İzgi 1987; s. 16, 17, 18vd.

29 Turan 1999; s. 48, 49; Bizans tarihçisi Theophylaktos; Türklerin ateşi, suyu, toprağı ve havayı kutsadığını fakat tek bir tanrıya inandıklarını ifade etmiştir. Bkz. Aynı yer. Rasony, aynı ifadeyi Bizanslı tarihçi Menandros'tan nakletmiştir. Bkz. Rasony 1988; s. 30; Eski Türklerin ateşe ve suya saygı gösterdikleriyle ilgili olarak bkz. Roux 1991; s. 114. Rasony, Asyalı toplumların hepsinin ateşe saygı gösterdiklerini ifade eder. Bkz. Rasony 1988; s. 31.

30 Kristensen 1368; s. 237; Nefisi 1331; s. 104.

31 Nefisi 1331; s. 99.

32 Evlilik sonucunda kurulan evlerle ilgili bir ritüel olması konusunda bkz. Ögel 1979; s. 179.

33 Oda, Otag sözcüğünün ateş yakılan yerle ilgili olduğu görüşüyle ilgili olarak bkz. Roux 1991; s. 36. Eski Türk ailesinde babanın ocağını tütürdüğü ve soyunu devam ettirdiği için erkek çocuğa od tigin (ateş prensi) adı verilmiştir. Bkz. Koca 2002b, s. 15-37.

34 Aynı inanç antik dönem Mısır'da tek tanrı inancı olan Aton kültüründe de görülmektedir. Aton kültüründe güneş tanrınının kiblesidir. Fakat yine antik dönem Mısır'ın diğer bir kültü olan Amon-Ra kültüründe güneş tanrınının gözü olarak kabul edilirdi. Aton kültü Amon-Ra kültüründen farklı olarak güneşi tanrınının gözü değil de onun gökyüzündeki en büyük ayeti ve

ve bulutlu günlerde güneşe dönmek yerine, ateşin etrafında toplanılarak ibadet edilmiştir. İslam öncesi dönemde Mazdeistlerin içerisinde de ateş kültürüyle ilgili tartışmalar yaşandığı görülmüştür. Bazı İranlı Mazdeist din adamları ateşe saygının tanrıdan kaynaklandığını ve bundan dolayı tanrıyı bırakarak ateşe ibadet etmenin doğru olmadığını savunmuşlardır³⁵. Aynı şekilde Bizanslı elçi Zamarkos'un ifadelerinden yola çıkarak Göktürklerin cenaze törenlerinde gerçekleştirmiş oldukları ayinlerini ateşin etrafında icra ettiklerini öğrenmekteyiz³⁶.

Her iki toplum arasındaki dini inançlarda öldükten sonraki yaşam inancı önemli bir yer tutmaktadır. İslam dininde olduğu gibi öldükten sonra insanların sırat köprüsü adını verdikleri köprüden geçerek cennete gidecekleri düşüncesi her iki toplumun İslam öncesi dönem inançlarında mevcuttur³⁷. Türklerin *uçmak* adını verdiği cennete İranlılar *behişt*; Türklerin *tamu* adını verdikleri cehenneme İranlılar *duzekh* adını vermişlerdir³⁸. İranlıların cehenneme vermiş oldukları *duzekh* lafzı Türkçede *tuzak* sözcüğüyle varlığını devam ettirmiştir. Ayrıca İslam öncesi dönemde İranlılar cennete gitmek için *çinvat* adı verilen bir sırat köprüsünden geçileceğine inanmışlardır. Eski Türkler ise gökyüzünde bir takım ahlak yollarının varlığına inanmışlar, cennete giden yola *uçmak yolu* adını vermişlerdir³⁹. Her iki toplumda da tanrıya kurban kesme olayına rastlanmaktadır⁴⁰. Hem Türkler ve hem de İranlılar tanrıya sadece en kıymetli hayvanın kurban olarak kesilmesi gerektiğine inanmaktaydılar. Türklerin ve İranlıların sosyal yaşamında atın önemli bir yeri vardır. Hem Türkler ve hem de İranlılar atı sürüyle beslerler; atı keserek etini yerler, sütünü içerler ve sütünden kurut yaparlardı. Bundan dolayı sosyal

simgesi olarak görmekteydi. Aton sözcüğü bazı tarihçiler tarafından öz Türkçe ateş anlamına gelen ot/od, otun/odun kavramlarıyla ilişkilendirilmiştir. Bkz. Özer 1987; s. 106.

35 Kristensen 1368; s. 568.

36 Ligeti 1990; s. 78.

37 İbrahim 2008; s. 129.

38 Rasony 1988; s. 32; Turan 1999; s. 50; İbrahim 2008; s. 127; Gömeç 2009; s. 71, 78.

39 Cennete uçarak gidileceği yönünde Eski Türklerin kullanmış oldukları uça-bardı terkiibiyle ilgili olarak bkz. Turan 1999; s. 50. Cennetin yolu anlamında "uçmak yol" ile ilgili olarak bkz. Ögel 1979; s. 324.

40 Türklerde kurban ve atın kurban edilmesiyle ilgili bkz. Ögel 1979; s. 78, 158, 298; Togan 1981; s. 11; Turan 1999; s. 115; Roux 1991; s. 112.

yaşamda en kıymetli hayvan attır. Her iki toplumda da tanrı için kurban edilen en kıymetli hayvan attı⁴¹.

Türk toplumlarından farklı olarak İranlılarda hem İslam öncesi dönemde ve hem de İslam sonrası dönemde önemli bir din adamı sınıfı bulunmaktaydı⁴². Fakat ne İslam öncesi dönemde ve ne de İslam sonrası dönemde Türk topluluklarında bir din adamı sınıfı görülmez. Sadece toplum içerisinde Abbasiler döneminde görüldüğü gibi bilen ile bilmeyen ayırımına vurgu yapan *avam* ve *havas* tabirlerine benzer tanımlar kullanılmıştır. İslam öncesi İran toplumunda din adamları sınıfı birkaç tabakaya ayrılırdı ve her tabakanın başında dini bir lider olurdu. Bu sınıflar içerisinde birinci derecen din adamları sınıfının başındaki kişi hükümdardan sonra en öncelikli yere sahip olurdu. Bazen din adamı sınıfının lideri hükümdardan daha öncelikli bir kişi olarak kabul edilirdi.

İslam Sonrası Dönemdeki İnançlar

İranlılar ve Türkler, İslam öncesi dönemdeki inançlarının İslam inancıyla olan benzerliğinden dolayı İslam dinini kolay bir şekilde benimsemişlerdir. İran topraklarına yönelik İslam fetihleri sırasında İran ve Irak coğrafyası üzerinde yaşayan çiftçiler ve dihanlar İslam dinini kolay bir şekilde kabul etmişlerdir⁴³. Köylü ve çiftçi sınıfının, başlarındaki dihanlarla birlikte İslam dinini kabullenmeleri; İran coğrafyası üzerindeki İslam fetihlerini kolaylaştırmıştır. İslam sonrası dönemde siyasi önemlerini kaybeden dihanlar; iktisadi ve sosyal imtiyazlarını arttırmışlardır⁴⁴. Emeviler döneminde Arap olmayan Müslümanlara yönelik baskılar ve ikinci sınıf muamelesi mevali sınıfının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu sınıf içerisindeki en önemli kitleyi İranlılar oluşturmaktaydı. Abbasiler döneminde Türklerin İslam dinini kabul etmesiyle beraber Türkler ve İranlılar arasında büyük bir yakınlaşma meydana gelmiştir. Özellikle İran toprakları Türkmenler açısından önemli bir yurt olmuştur. İran topraklarına gerçekleşen Türkmen akınlarından sonra bu coğrafya üzerinde Selçuklu Devleti kurulmuştur. İslam dini Türkler ve İranlılar açısından birleştirici bir güç olmuştur. İran

41 Eski Türklerde atın en kıymetli kurban hayvanı olduğu hakkında bkz. Kafesoğlu 1980; s. 50; Turan 1999; s. 114, 115.

42 Kristensen 1368; s. 151; Nefisi 1331; s. 24, 25.

43 Konuyla ilgili olarak Ahmet Altungök (2014), "Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslam Kültür ve Medeniyetine Etkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXIX, S. 2, İzmir, ss. 445-487. künyeli makale çalışmamıza bakılabilir.

44 Barthold ve Köprülü 1963; s. 44.

topraklarının Türkmenler tarafından yurt edinilmesi bu coğrafyanın Türkler açısından ikinci bir Anadolu haline gelmesine vesile olmuştur. Anadolu coğrafyasına gelmeden önce İran toprakları üzerinde yerleşen Türkler, İran kültür ve medeniyetinden büyük oranda etkilenmişlerdir. İran süzgecinden geçtikten sonra Anadolu'ya gelen Türkler, İran kültür ve medeniyetine ait birçok öğeyi de özümseyerek bunları Anadolu coğrafyasına taşımışlardır.

İslam sonrası dönemde İran kültür ve medeniyeti İslam dünyası üzerinde büyük tesirler meydana getirmiştir. İslam dünyası üzerinde siyasi, idari, sosyal ve kültürel noktada İran kültür ve medeniyetinin önemli etkileri vardır. Özellikle Hz. Ömer'in (ra) hilafeti dönemiyle, Abbasiler döneminde İslam dünyası yoğun bir şekilde İran kültür ve medeniyetinin etkisi altında kalmıştır⁴⁵. Hz. Ömer döneminde ilk defa ortaya çıkan İslam kurumları İran kurumları örnek alınarak ihdas edilmiştir. Böylece bu dönemde yeni ortaya çıkan İslam Devleti siyasi ve idari anlamda İran kültür ve medeniyetinin etkisi altında gelişim göstermiştir. Bunun yanında Abbasiler döneminde siyasi ve idari etkilenmenin yanında sosyal ve kültürel anlamda da İran kültür ve medeniyeti İslam dünyasını etkilemeye devam etmiştir. Aynı etki Türkler üzerinde de kendisini göstermiştir. Günümüzde Türk sosyal yaşamında kullanılan deyimlerden atasözlerine, günlük yaşamla ilgili inançlardan bayram kutlamalarına kadar birçok konuda İran kültürüne ait objeye rastlamak mümkündür.

Türkler ve İranlıların diğer önemli müştereklerinden bir tanesi de Ehl-i Beyt sevgisidir. Hem İran toplumunda ve hem Anadolu halklarında derin bir Ehl-i Beyt sevgisi ve muhabbeti mevcuttur. İslam öncesi dönemde de hem Türkler ve hem de İranlılar şehit olan azizlerinin yasını tutmaktaydılar. Büyük Turan imparatoru Alper Tunga'nın Medya hükümdarı Keyhüsrev tarafından öldürülmesi Orta Asya'da büyük bir matem havası oluşturmuştu. Bundan dolayı Türkler yüzyıllarca Alper Tunga'nın öldürüldüğü günü matem günü olarak anmışlardır. Aynı şekilde İranlılar da Keyâni prensi Siyavuş'un İskit komutanlarından Barsgan tarafından öldürüldüğü günü matem günü olarak yüzyıllarca anmışlardır. Büyüklerin yasını tutma ve matem icra etme her iki toplumun da azizlerine verdikleri kıymeti göstermektedir. Aynı şekilde İslam sonrası dönemde de hem Türkler ve hem de İranlılar Hz. Peygamber'in aziz torunu Hz. Hüseyin'in (as) ailesiyle beraber şehit edildiği Aşura gününü yüzyıllardır bir matem günü olarak anmaktadırlar. Ayrıca Osmanlılar

45 Altungök 2014; s. 447, 449.

döneminde Hz. Ali (as) sevgisinin verdiği ilhamla fütüvvet kurumu ve Ahilik teşkilatı vücuda gelmiştir. Anadolu'daki sûfilik ve tarikat geleneği Hz. Ali (as) ve Ehl-i Beyt sevgisini temel olarak almıştır. Anadolu'ya Türkmenler tarafından taşınmış olan sûfilik ve tarikat geleneği kaynağını irfan ve tasavvuf ekolünden almıştır. İrfan ve tasavvuf ekolü Büyük Selçuklular döneminde Horasan'da ortaya çıkmış ve daha sonra Anadolu'ya taşınmıştır⁴⁶.

Sonuç

Yakın geçmişimizde Türk-İran ilişkilerinin harici ve dahili bir takım siyasi nedenlerden dolayı zayıfladığına şahit olduk. Bunun sebebi Türkiye'nin siyasi anlamda İranlaşma korkusundan kaynaklanmaktaydı. Fakat bu korkunun yersiz olduğu zamanla anlaşılmıştır. Ne Türkiye İranlaşır ne de İran Türkiyeleşir; bunlar temelsiz korkulardır. Bu korku ve endişeler her iki tarafın uzun bir süre birbirine karşı mesafeli durmasına neden olmuştur. Aslında bu endişeler batı kökenlidir. Batılılar Asya'daki önemli bir müttefikleri olan demokratik bir ülkenin İranlaşmasından çekinmekteydiler. Fakat Türk ve İran toplumlarındaki siyasi zemin incelendiğinde bunun her iki taraf için bile yersiz bir endişe olduğu anlaşılacaktır. Siyasi anlamda İran din adamları tarafından yönetilen bir ülkedir. İran toplumunda İslam öncesi dönemde olduğu gibi her zaman halk üzerinde etkili bir din adamı sınıfı mevcut olmuştur. Sâsânîler döneminde de din adamları tarafından yönetilen İran, günümüzde halen din adamları tarafından yönetilmektedir. Belki bu sistem İran için iyi bir yönetim şekli de olabilir. Fakat Türk toplumlarında hiçbir zaman bir din adamları sınıfı mevcut olmamıştır. Halen de Türk toplumunda din adamı sınıfı yoktur. Bu yüzden Türkiye'nin siyasi anlamda İranlaşma endişesi yersizdir. Aynı durum İran için de geçerlidir. Bundan dolayı her iki tarafın yersiz korkularını bir kenara bırakarak karşılıklı sevgi, saygı ve uluslararası hukuk temelli olarak kendi halklarının iktisadi menfaatleri doğrultusunda siyasi, sosyal ve iktisadi anlaşmalar yapması her iki tarafın da âli menfaatleri açısından zaruridir.

Tarihin en iyi komşuları olan Türk-İran toplumları arasındaki ilişkiler tarih boyunca genel anlamda iyi komşuluk ilişkilerine sahne olmuştur. İki toplum arasındaki ilişkiler ortak bir takım müşterekler vücuda getirmiştir. Çünkü inanç bakımından her iki toplum da birbirine çok yakındır. Günümüzde de çok iyi komşuluk ilişkilerine sahip olan bu iki komşu

46 Ocak 2009, s. 376, 377. Bu ekolün Büyük Selçuklular dönemindeki önemli temsilcileri arasında Baba Tahir, es-Sülemî, Kuşeyrî, Gazalî, Ebu Ali Fermaî, Ebu Yusuf el-Hamedanî, Ahmed Yesevî, Abdulkadir Geylanî, Abdulhalık Gucduvanî gibi düşünürler bulunmaktadır. Bkz. Aynı yer.

arasındaki siyasi, iktisadi ve sosyal ilişkilerin geliştirilmesi zaruridir. Elbette bu münasebetler sonucunda her iki toplum üzerinde karşılıklı sosyal ve kültürel bir takım etkileşimler meydana gelecektir. Fakat bu durum olumlu bir gelişmedir. Kültürel anlamda farklı milletlerin birbirinden istifade etmesi tarih boyunca gerçekleşmiş olağan bir durumdur. Günümüzde bu etkileşimler bütün toplumlar açısından gelişen kitle iletişim araçları sayesinde kaçınılmaz bir hal almıştır. Her iki milletin siyasi, iktisadi ve sosyal anlamda birbirine yakınlaşması İslam dünyasındaki birçok sorunun halledilmesi noktasında da olumlu gelişmelere sahne olacaktır. Çünkü Türkiye ve İran, İslam dünyasının en önemli iki lokomotifidir. Bundan dolayı bu iki ülke arasındaki siyasi, ticari ve sosyal münasebetlerin orta doğu ve dünya barışına hizmet edeceği aşikardır.

KAYNAKLAR

ALTUNGÖK, Ahmet, "Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslam Kültür ve Medeniyetine Etkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXIX, S. 2, İzmir, 2014, ss. 445-487.

ALTUNGÖK, Ahmet, *Eski İran'da Din ve Toplum* (MS. 226-652), Hikmetevi Yayınları, İstanbul, 2015.

ALTUNGÖK, Ahmet, "İslam Tarihi Klasik Kaynaklarında Mitolojik Dönem İran Hükümdarları", *Tarih Okulu Dergisi* (TOD), S. XXVIII, Yıl-9, Aralık, 2016, ss-657-696.

BARTHOLD, W, *Orta-Aya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Haz. Kazım Yaşar Koprıman-İsmail Aka), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

BARTHOLD, W ve KÖPRÜLÜ, Fuad, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1963.

CÜZCÂNÎ, Ebû Ömer Osman b. Muhammed, *Tabakât-ı Nâsrî*, c. I, İntişârât-ı Dünyây-i Ketâb, Tehran, (Trs).

DÎNEVERÎ, Ebû Hanîfe Ahmed b. Davûd, *Abharu't-Twâl*, c. I, (Trc. Mahmûd M. Damegânî), Tehran, 1371.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer, *Kök Türkler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.

DURANT, Will, *Tarih-e Tamaddûn*, (Tercüme: Ebu Talib Sarihi), Sazman-e Amûzeş-e Eslamî, Tahran, 1398.

EBU'L-FİDÂ, Melik el-Müeyyed İmadüddin İsmail, *Kitabu'l-Muhtasar fî Abharu'l-Beşer*, Nşr. Daru'l-Kitab el-İlmiyye, Beyrut, 1997.

el-İSFEHANÎ, Ebu Abdullah Hamza b. Hasen, *Tarih-i Peyâmberân ve Şâhân (Sini Mülûku'l-Arş ve'l-Enbiyâ)*, (Trc. Cafer Şiar) İntişârat-ı Bünyâd-ı Ferhengi İran, 1346.

ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2012.

FURON, Raymond, *İran*, (Trc. G. Kemali Söylemezoğlu), İstanbul, 1943.

GERDİZÎ, Ebû Sa'îd Abdulhey b. Dehhâk b. Mahmûd, *Zeynü'l-Abbâr*, (Trs), (Yrs).

GİRİŞMEN, Roman, *İran Ez Ağaz Ta İslam*, (Trc. Muhammed Mu'in), Tehran, 1336.

GÖMEÇ, Saadettin, *Uygur Türkleri Tarihi*, Berikan Yayınları, Ankara, 2009.

HANSEN, Valerie, *Voyages in World History*, Boston, 2010.

HERODOT, *Tarih (Histories)*, Yay. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.

İBNÜ'L-ESÎR, İzzeddîn, *el-Kâmil fî't-Târih*, c. I, (Çev. M. Hüseyin Rûhânî), Tehran, 1370.

İBRAHİM, M. Muhammed, *Sociology of Religions: Perspectives of Ali Shariati*, Published Asoke K. Gosh, New Delhi, 2008.

İZGİ, Özkan; *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1987

İZGİ, Özkan, *Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986

KAFESOĞLU, İbrahim, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1980.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1984.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Bozkır Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1987.

KAZVÎNÎ, Hamdullah b. Ebî Bekir Ahmed Müstevfî, *Târîh-i Güzâde*, İntişarat-ı Emir Kebir, (Thk. Abdülhüseyn Nevâyî), Tehran, (Trs).

KOCA, Salim, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", *Türkler*, c. II, Ankara, 2002, ss. 823-844.

KOCA, Salim, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", *Türkler*, c. III, Ankara, 2002, ss. 15-37.

KRISTENSEN, Arthur, *İran der Zaman-e Sâsânîan*, (Tercüme: Raşid Yasemî), Tahran, 1368.

LİGETİ, Lajos, *Bilinmeyen İç Asya*, c. 1, 2, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

MAKDÎSÎ, Mutahhar b. Tahir, *Kitabu'l-Bed' ve't-Târîh*, c. II, (Trc.; M. Rıza Şefî Kudkenî), Tehran, 1376.

MENASCE, P. J, "Mazhab-e Zardoşt-Mazhab-e Rasmi Dovlati", *Tameddün-e İrani*, (Mütercim. A. Behnam), Tahran, 1337, s. 178-183.

MES'ÛDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *Murucu'z-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2004.

MES'ÛDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *et-Tenbîh ve'l-Eşraf*, c.1, (Trc. Ebu'l-Kasım Payande), Nşr. İntişarat-ı İlmi ve Ferhengi, Yrs, Trs.

NEFİSÎ, Said, *Tarikh-e Tamaddün-e İnan-e Sâsân*, Tahran, 1331.

OCAK, Ahmet, "Selçuklular", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, c. 36, İstanbul, 1989, ss. 375-377.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Kömen Yayınları, Ankara, 1979.

el-ÖMERÎ, Şihabeddin b. Fazlullah, *Mesâliku'l-Ebsâr* (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım), (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yay., İstanbul, 2014.

ÖZER, Yusuf Ziya, *Mısır Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.

RASONYI, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988.

ROUX, Jean Paul, *Türklerin Tarihi*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1991.

SE'ÂLEBÎ, Abdulmelik b. Muhammed b. İsmâil Nişâbûrî, *Gureru'l Abbâr Mü'lûku'l-Fars ve Siyerihum*, Paris, 1955.

SYKES, P. M, *History of Persia*, c. I, Macmillan and Co. Limited, London, 1915.

ŞEŞEN, Ramazan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2012.

TANYU, Hikmet, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1968.

TANYU, Hikmet, *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, AÜ İlahiyat Fakültesi Basımevi, Ankara, 1980.

TOGAN, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C. I, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1981.

TURAN, Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefküresi Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1999.

YA'KÛBÎ, Ahmed b. İshak, *Tarih-i Ya'kûbî*, c. II, (Trc. Muhammed İbrahim Ayeti), Tehran, 1382.